

Marko KERŠEVAN*

ZAČETKI DELOVANJA CENTRA ZA PROUČEVANJE RELIGIJE IN CERKVE 1966–1973 IN SODELOVANJE Z ZDENKOM ROTERJEM**

Naj ob bližajočih se jubilejih začnem svojo osvetlitev začetkov institucionaliziranega sociološkega raziskovanja religije in sodelovanja s profesorjem Zdenkom Roterjem kar z besedilom, ki sem ga okrog leta 1980 pripravil za neko radijsko oddajo. Svoje sedanje spomine in osvetlitev lahko tako zapišem kot komentar in razčlenitev zgoščene predstavitve takrat še gotovo bolj svežih spominov na dogajanje in delovanje v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja.

Takole sem tedaj zapisal:

»Moj interes za sociologijo religije se je med študijem sociologije na Filozofski fakulteti oblikoval postopoma. Vprašanja religije so me zanimala že v domačem okolju. V letih študija je zasedal II. vatikanski koncil, ki je pokazal, da imata krščanska religija in Katoliška cerkev lahko drugačno podobo, kot smo je bili do takrat navajeni, v Cerkvi in zunaj nje. To je bilo tudi obdobje normalizacije odnosov med Vatikanom in Jugoslavijo, podpisa prvega meddržavnega sporazuma/protokola, čas prvih oblik tako imenovanega dialoga med katoličani in neverujočimi. Tako sem za diplomsko nalogo pri profesorju Zihlerlu izbral temo »Religija in cerkev v sodobni družbi in II. vatikanski koncil 1962–1965«. Po diplomi sem se leta 1966 pridružil Zdenku Roterju, da sva – on kot predavatelj, jaz kot asistent na tedanji Visoki šoli za politične vede – začela orati ledino na področju slovenske sociologije religije. Če že uporabljam primerjave, je treba reči, da je bilo treba hkrati krčiti goščavo, ki je oteževala dostop do te ledine: goščavo predsodkov, vnaprejšnjih sodb, nepremakljivih prepričanj ne le o tem, kaj je prav, ampak tudi, kako sploh je; splet različnih tabujev, strahov in iluzij tako na cerkveni kot na laični strani. Pri tem sva se dobro dopolnjevala. Profesor Roter je imel dolgoletne izkušnje, izostren posluš za probleme na tem področju ter izjemno sposobnost za njihovo ustrezno formuliranje; sam sem glede na svoj predhodni sociološki študij imel večje teoretsko zaledje in metodološko znanje. Tako so nastale prve ankete, prve raziskave in njihove interpretacije, ki so postale z ustanovitvijo

* Dr. Marko Kerševan, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.

** Pregledni znanstveni članek.

Centra za raziskovanje javnega mnenja in Centra za proučevanje religije in cerkve v letih 1966–1967 stalne – danes že kar rutinske – in iz katerih se je v minulih desetih letih izoblikovala dovolj preverljiva in reprezentativna slika o razširjenosti religije in ateizma v Sloveniji, o njuni geografski, razrednoslojni, poklicni, starostni, izobrazbeni opredeljenosti in pogojenosti.«

Preden nadaljujem, moram takoj dodati nekaj, kar takrat, konec 70. let (razumljivo!?), nisem povedal/izpostavil: čas začetkov sociološkega raziskovanja religije, čas po II. vatikanskem koncilu, po začetkih dialoga med marksisti in kristjani v mnogih deželah, je bil v Sloveniji hkrati čas uveljavljanja »liberalne« Kavčičeve partijske in državne politike.

I

Težavnost terena sociološkega proučevanja religije – njegova obremenjenost s tabuji, predsodki, strahovi, iluzijami, tveganji – je bila posledica dogajanja na več medsebojno povezanih ravneh:

- uradne in neuradne marksistične teorije in ideologije, ki je videla v religiji zgolj in samo »opij«, »reakcionarno in neznanstveno zavest«, »zablodo« ter napovedovala in si prizadevala za njeno »izumrtje«;
- globalne konfliktnosti med RKC in komunističnim/socialističnim svetom v času takratne hladne vojne med »kapitalizmom« in »socializmom« oziroma med »svobodnim svetom« in »komunizmom«. RKC je bila pri tem seveda na drugi strani: razlogi in argumenti za to so segali od abstraktnih svetovnonazorskih in filozofskih, vrednostnih do konkretnih politično konkurenčnih, socialno interesnih in geopolitičnih izkušenj in opredelitev;
- v Sloveniji je bilo to nasprotje še dodatno obremenjeno z izkušnjami pred in medvojnega političnega klerikalizma in antiklerikalizma, krvavimi medsebojnimi obračunavanji v spopadih v času vojne in NOB ter poboji premaganih nasprotnikov po koncu vojne in nasilnim revolucionarnim preurejanjem cerkvenega položaja v prvem obdobju novega sistema;
- v ozadju ali še večkrat v ospredju je bila tudi sistemska konfliktnost, konkurenca med oblastno, državno partijo v socialističnem sistemu, z njenimi svetovnonazorskimi spodbudami in ambicijami, in na drugi strani edino – in ob tem še mednarodno organizirano – nesistemsko (religijsko) institucijo z njenimi monopolnimi pretenzijami iz obdobja državne cerkve oziroma še živimi spomini nanje.

Ob dejstvu, da je bila večina prebivalstva v evropskih deželah s komunistično-socialističnimi oblastmi religiozna in se je imela za pripadnike različnih krščanskih cerkva, v srednjeevropskih okoljih seveda katoliške, je bila taka konfliktnost stalna obremenitev in izziv za te sisteme (in z druge strani tudi za cerkve same, posebej za RKC). Seveda bi lahko rekli tudi obrnjeno:

ob taki konfliktnosti je bilo dejstvo večinskosti religioznega prebivalstva stalna obremenitev in izziv za oblasti, da poskušajo to religioznost oslabiti ali celo »odpraviti«.

V Sloveniji (kot v nekaterih drugih socialističnih okoljih Francije, Italije, Španije, na Vzhodu na primer Češke) je bila ta konfliktnost po eni strani zmanjšana, po drugi strani pa še posebej obremenjena z dejstvom, da so bili mnogi številni kristjani socialistično usmerjeni in pripravljeni sodelovati s komunisti: simbolno ime za to je Kocbek, a tudi drugi katoliški intelektualci, krščanski socialisti, duhovniki člani Cirilmetodijskega društva oziroma kasneje Slovenskega duhovniškega društva, od navadnih duhovnikov do profesorjev Teološke fakultete ali škofa Grmiča.

Kolikor bolj so se pričakovanja/prizadevanja po odmiranju ali odpravljanju religije kazala kot nerealistična ali/in politično in človeško preveč obremenjujoča, toliko bolj je bila globalna konfliktnost doživljana kot nekaj obremenjujočega za socializem in socialistični razvoj. Glede na zgoraj nakazano je razumljivo, da je bil II. vatikanski koncil s svojimi reformami in odpiranju nasproti sodobnemu svetu, tudi socialističnemu, tudi pri nas po eni strani in pri nekaterih sprejeman z naklonjenostjo ali celo navdušenjem, po drugi strani ali pri drugih pa z zadržki in nezaupanjem. Isto lahko rečemo za začetke »dialoga« med kristjani in neverujočimi, med kristjani in marksisti, ki ga je spodbudil koncil (na drugi strani pa zavest o nujnosti preseganja konfliktnih odnosov do religije in vernikov). Ne po naključju so bili tudi pri nas glavni glasniki koncila in njegovih reformnih idej v cerkvenih krogih in v katoliškem okolju ljudje, ki so bili naklonjeni ali vsaj odprti do socialistične usmeritve: profesorji Teološke fakultete Stanko Cajnkar, Janez Janžekovič, vatikanski profesor Vladimir Truhlar, pa krog kasnejše Revije 2000, kasnejši škof Grmič ... Dialog med neverujočimi in kristjani, posebej med marksisti in kristjani v šestdesetih in začetku sedemdesetih let, naj bi imel za spodbudo in cilj boljše medsebojno spoznavanje, iskanje skupnega ob hkratnem ohranjanju in razvijanju lastne identitete vseh udeležencev prav zaradi spoznavanja možnosti sožitja in sodelovanja različnih. Nadomestil naj bi medsebojno izključevanje, usmerjenost v spopade in polemike, s ciljem (intelektualne) zmage za vsako ceno. Dialog v obliki srečanj samostojnih mislecev ali predstavnikov različnih verskih in neverskih (v našem primeru marksističnih) organizacij je praviloma zajemal sicer le robove institucionaliziranega katoliškega in marksističnega sveta: teologe, filozofe, sociologe, zgodovinarje v Franciji, Italiji, Nemčiji, na (političnem) Vzhodu, takrat predvsem na Češkem (v okviru gibanja, ki je privedlo do »praške pomladi«), v posameznih primerih pa je vključeval tudi ljudi iz intelektualnih ali institucionalnih vrhov oziroma središč.¹

¹ O takratnem dialogu, posebej v vzhodni Evropi in Jugoslaviji, je izčrpno in dokumentirano pisal Paul Mojzes v knjigi »Christian-Marxist Dialog in Eastern Europe«, Minneapolis, 1981.

Razumljivo je, da je takratna Kavčičeva reformna in liberalna struja – ki je bila v sozvočju s podobnimi usmeritvami drugod v Jugoslaviji in zunaj nje, zlasti na Češkem – naklonjeno spremljala koncilsko reformno in dialoško usmeritev ter skušala nanjo odgovarjati tudi z odpravljanjem (vsaj) odvečnih in preseženih izrazov in razlogov konfliktnosti tudi na svoji strani. In če je bil eden od virov konfliktnosti – čeprav ne najpomembnejši – tudi teoretična in ideološka tradicija, je očitno, da je to pomenilo tudi spodbudo k reviziji teoretskih in ideoloških pogledov na religijo in cerkev, torej k (reviziji kot) kritičnemu pregledu in (reviziji kot) mogočim/nujnim spremembam teh pogledov. Sestavina ali celo podlaga te re-vizije pa je seveda poskus opredelitve in ugotovitve »stanja« religioznih pojavov in odnosov, na katere so se ti pogledi nanašali. Tu pa smo tako rekoč pri utemeljitvi in opredelitvi vprašanj/nalog nastajajoče sociologije religije ...

II

Mislím, da sva se z Zdenkom Roterjem prvič videla in srečala leta 1964, ko je prišel na Filozofsko fakulteto poslušat predavanje zagrebškega profesorja Olega Mandića, ki je na Oddelku za sociologijo honorarno predaval predmet Sociologija religije. Pod tem naslovom je predaval pravzaprav poglavja iz zgodovine religij in še posebej krščanstva (napisal je dovolj zanimivo knjigo »Od kulta lobanje do krščanstva«, v kateri je ob vprašanju zgodovinskosti Jezusa uporabljal in navajal izsledke starejših in novejših judovskih avtorjev, kar je bilo takrat gotovo neortodoksno).

Prav takrat je začela izhajati revija Teorija in praksa; Roter me je kot urednik povabil k sodelovanju. Pisal naj bi o proučevanju religije na Poljskem (Teorija in praksa 1964, letnik 1, št. 4). Z istim namenom naj bi predstavil tudi knjigo Sigmunda Ponjatowskega »Uvod v religiologijo« (Wstęp do religioznawstwa, Varšava, 1962) (TiP 1964, 7–8). Roter je z delegacijo VŠPV obiskal sorodne poljske ustanove in se vrnil s kupom knjig in revij, med drugim tudi z deli takrat še mladega in kritično marksistično usmerjenega Kołakowskega. Iz njegovih »Beležk o sodobni protireformaciji« sem za Teorijo in prakso prevedel esej »Krščansko pojmovanje zgodovine« (TiP 1968, 12). Njegovo obsežno študijo o necerkvenih oblikah (mistične) krščanske religioznosti 17. stoletja (Swiadosć religijna i wież kościelna, Varšava, 1965) sem pozneje uporabil kot oporo pri svoji doktorski disertaciji. Kot se je kmalu zatem pokazalo, so bile te objave del priprav na organiziranje sociološkega raziskovanja religije pri nas. Na svojo iniciativo sem v naslednjih letnikih revije to dopolnil s prikazom prevedene knjige A. Doninija »Oris zgodovine verstev« (TiP 1966, 1) in pri nas še neprevedenega dela italijanskega zgodovinarja religij Raffaella Pettazonija (TiP 1968, 3).

Leta 1964, v obdobju »vroče pomladi 1964« (Andrej Inkret), sem sicer

postal odgovorni urednik študentskega lista Tribuna. Moje urednikovanje se je končalo konec istega leta, potem ko smo na pobudo Andreja Inkreta v praznični številki za 29. november namesto uvodnika na prvi strani objavili še neobjavljene dnevniške zapise Edvarda Kocbeka. Kocbek je bil takrat kot pesnik že rehabilitiran in objavljan, da pa bi se pojavljal kot publicist v takrat zelo popularni in odmevni študentski Tribuni, in to ob državnem prazniku, je bilo politično daleč od zaželenega. Tega smo se seveda zavedali, a sem se kljub temu odločil za (tako) objavo. Po pretresu, ki je sledil v partijskih krogih in kuloarjih, sem se v letu 1965 lahko posvetil zadnjemu letniku študija in izdelavi diplomske naloge. Pri Tribuni sem v letih 1965/66 sodeloval v prvem javnem »dialogu«, bolj ali manj sicer polemiki, s študenti teologije. V prispevkih »Ali gre res za ljubega Boga?« in »Religija in religiozna alienacija« sem polemiziral z zdaj že pokojnim Frančkom Križnikom (z drugim študentom teologije, Tonetom Stresom, se je »dvobojeval« Andrej Kirn).²

Skratka, po diplomi sem bil tudi študijsko že tako »zasvojen« s problematiko religije, da sem spomladi 1966 rad sprejel povabilo Zdenka Roterja, naj se prijavim na razpis za asistenta za sociologijo (religije) na takratni VŠPV (čeprav me je profesor Goričar vabil k sodelovanju pri predmetu Obča sociologija na Pravni fakulteti). Z Zdenkom – kar je takrat zame postal tovariš Roter – sva se takoj lotila dela, ki ga je zahtevala ustanovitev in zagon Centra za proučevanje religije in cerkve. Raziskovalni centri so na VŠPV začeli delovati leta 1966, formalno so bili ustanovljeni leta 1967 s spremembo statuta VŠPV, ki je to omogočil (kot izhaja iz Poročila o delu Visoke šole za politične vede v Ljubljani 1962–1967: 13, 85, 89); prvi je bil ustanovljen Center za raziskovanje javnega mnenja s predstojnikom Nikom Tošem.

V takrat izdelanih in sprejetih Pravilih o organizaciji in delu Centra za proučevanje religije in cerkve je bilo v 9. členu zapisano:

»Znanstveno-raziskovalno delo kot temeljna dejavnost centra poteka v štirih smereh:

- a. spremljanje razvoja znanstvene misli o religiji, zlasti marksistične misli,
- b. spremljanje in proučevanje teoretične religiozne misli v njenih manifestacijah na raznih področjih (zlasti katoliške in protestantske),
- c. proučevanje religije in cerkve kot oblike družbene zavesti oziroma elementa kulture, s posebnim ozirom na situacijo v Sloveniji,

² Z Antonom Stresom sva se v naslednjih desetletjih tako rekoč vseskozi srečavala v polemikah in dialogih, si nasprotovala, v marsičem pa tudi soglašala. Za starejše obdobje, o katerem zdaj govorim, je najpomembnejša njegova knjiga »Razvoj povojne jugoslovanske marksistične teorije religije«, Ljubljana 1977 (druga, popravljena in dopolnjena izdaja z naslovom »Jugoslovanski marksizem in religija« iz leta 1979). Moji članki in polemike iz tega obdobja tudi z drugimi avtorji so (delno) zbrani v knjigi »Religija in samoupravni družbi«, Ljubljana 1984; tako tudi s profesorjem Teološke fakultete Janezom Janžekovičem »Sporna vprašanja in nesporazumi našega razgovora o religiji« (1968) ob izidu moje knjižice »Religija in sodobni človek«, Ljubljana: CZ, 1967. Glej tudi njegovo razpravo, objavljeno v 1. knjigi njegovih izbranih spisov (»Krščanstvo in marksizem: od polemike do razgovora«, Celje: Mohorjeva družba 1976, 1984).

- d. proučevanje aktivnosti cerkve kot družbene institucije, kot družbenega subjekta s posebnim ozirom na odnose med socialističnimi silami in cerkvijo oziroma religioznimi organizacijami»

Moram poudariti, da je bil Zdenko kot predstojnik centra (sam sem bil formalno edini redni sodelavec in hkrati strokovni sekretar) tudi dejanski spiritus agens. To je bil zaradi svoje jasne usmerjenosti in zavzetosti, širine svojih pogledov, izrednega posluha za probleme in njihovo formuliranje, svojih izkušenj in odprtosti za novo in pri nas še nepreizkušeno; to je bil s svojim osebnim in političnim vplivom na sami VŠPV in v širšem političnem prostoru, s svojimi izkušnjami, poznanstvi in zvezami v politični nomenklaturi in cerkvenih krogih.

Kot že rečeno, je bila moja vstopna prednost boljša sociološka teoretska in predvsem metodološka raziskovalna usposobljenost, ki jo je dal redni študij sociologije na Filozofski fakulteti (1961–1966) v primerjavi z Zdenkovim zgoščenim (1961–1963), predvsem politološkim in splošnim družboslovnim študijem na takratni VŠPV. Njegova prednost je bila izjemno poznavanje Katoliške cerkve, zlasti njenih organizacijskih in kadrovskih vidikov, ter poznavanje problemov v odnosih med Cerkvijo in partijsko-državnimi strukturami. Že zato so v delitvi dela meni pripadale predvsem naloge pod a) in c), Zdenku pod č), medtem ko sva si področje pod b) – glede na najino dotedanje strokovno delo pri diplomskih nalogah – nekako delila. Poenostavljeno rečeno: moje temeljno področje naj bi bilo religija, njegovo pa cerkev, moje sociologija (sociološka teorija religije in empirično raziskovanje), njegovo pa politologija (cerkev, verniki in politika). Najino usmeritev in delitev dela dobro ponazarjajo že naslovi najinih prvih objavljenih besedil: Roterjeva »Socialistična družba in religija« (TiP 1964, 5), »Politika in religija« (TiP 1965, 3), »Dialog med marksisti in kristjani« (TiP 1966, 4), »Komunisti, religija in cerkev v Sloveniji« (TiP 1967, 2); sam sem začel s članki »Nekaj socioloških vidikov religioznosti v sodobni družbe« (Problemi 1967/49), »Nekatera sporna vprašanja marksistične teorije religije« (Naše teme 1967, 6), »Cerkev in sodobni svet« (TiP 1966, 4), »Družbene funkcije religioznih predstav« (Tribuna/Zasnove 1966, 6). Enako zgovorna sta tudi naslova knjižnih del (objavljenih disertacij), ki nekako sklepata to prvo obdobje: »Religija kot družbeni pojav« (moja doktorska disertacija iz leta 1973); »Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945–1973« (Roterjeva disertacija iz leta 1974).

Seveda so se področja ob posameznih temah prežemala. Treba pa je – ne glede na zgornji vrstni red – poudariti, da je Roter prevzel takrat težje naloge oziroma nosil težje breme: najbolj žgoča, občutljiva in nujna so bila vprašanja političnega in ideološkega odnosa do vernikov in cerkve, tako v socialističnem svetu širše kot pri nas. Tako rekoč terjala so drugačno obravnavo ter ustrezne politične in ideološke spremembe. Ker pa sta se ideologija in

politika v odnosu do vernikov in cerkve v pomembnem delu napajala in/ali opravičevala z marksistično teorijo in ideološko tradicijo, je kritična revizija obravnavanja cerkve in vernikov tudi sama zahtevala kritično revizijo marksistične teorije religije v omenjenem dvojnem smislu besede revizija.

Posebna raven in način soočanja z dotedanjo politiko in ideologijo je bil, kot že omenjeno, javni dialog med marksisti in kristjani. Roter je bil v slovenskem in jugoslovanskem prostoru eden njegovih glavnih promotorjev, udeleženec in soorganizator številnih diskusij in okroglih miz. V Sloveniji velja ob tem posebej omeniti prvi javni ustni dialog novembra 1968 v Idriji (!); v Ljubljani ali Mariboru očitno ni bilo še pravega vzdušja.³ Na drugem polu in že zunaj tega časa je bil kasneje visoko institucionalizirani dialog leta 1984, mednarodni »dialoški« kolokvij o »znanosti in veri«, ki sta ga organizirala vatikanski Sekretariat za neverujoče ter Slovenska akademija znanosti in umetnosti ob blagoslovu visokih cerkvenih in državnih predstavnikov. Neposredna organizatorja sta bila Zdenko Roter na eni in Franc Rode, takratni tajnik Sekretariata za neverujoče, na drugi strani. Referati s tega kolokvija o znanosti in veri so izšli v zborniku, ki sta ga uredila.⁴

Zanimivo in pomembno je, da je leta 1966 tudi ob prizadevanju Zdenka Roterja Slovenijo obiskal francoski filozof Roger Garaudy (1913–2012), vodilni ideolog francoske KP ter eden vodilnih pobudnikov dialoga v evropskem merilu. Na VŠPV v Ljubljani je imel predavanji »Marksizem in umetnost« in »Socializem in religija«. (V naslednjih letih je Garaudy prišel v spor z vodstvom francoske partije in izgubil svoj položaj.)⁵

Sam sem videl svojo nalogo v odpiranju teoretskega prostora za drugačno, »normalno« obravnavanje religije, neobremenjeno s pavšalnimi, vnaprejšnjimi in dokončnimi opredelitvami in ovrednotenji religije kot opija, alienacije, reakcionarne zavesti ... To naj bi bilo mogoče z ustrezno uporabo, interpretacijo in razvijanjem Marxovega in marksističnega pojmovnega aparata, s pritegnitvijo metod in dosežkov drugih teoretskih usmeritev pri obravnavanju religije, posebej fenomenološke (Otto, Van der Leeuw, Mensching, Eliade), z analizo dejanskega družbenega položaja religije in cerkve v moderni družbi (z oporo na Maxa Webra in teorijo sekularizacije), z upoštevanjem sodobnega razvoja v sami krščanski religiji, v katoliški in

³ Referate in povzetek diskusije so objavili Idrijski razgledi, 1969/1. Razgovor je organiziral moj prijatelj in sošolec z idrijske gimnazije in študija sociologije Sergij Pelhan, ki je takrat vodil v Idriji mladinski klub.

⁴ Zdenko Roter, Franc Rode (eds.), 1984: »Science and Faith«. Ljubljana: Slovene Academy of Sciences and Arts, Secretariat for Non Believers. Leta 2004 je bil ob dvajsetletnici simpozij ponovljen, toda zbornik referatov ni izšel: zakaj, ni bilo nikdar pojasnjeno!

⁵ Garaudy je bil leta 1970 (tudi zaradi zagovarjanja koncepta samoupravljanja in obsojanja vojaške intervencije v ČSSR) izključen iz francoske komunistične partije. Leta 1982 je prestopil v islam in postal v islamskem svetu zelo cenjen in ugleden muslimanski intelektualec. V Franciji je odmevalo njegovo zanimanje holokavsta, zaradi česar je bil leta 1998 na sodišču tudi obsojen.

posebej protestantski teologiji. Pri (re)formulaciji marksistične teorije religije sem se oprl na Althusserjev »strukturalistični« marksizem, s katerim sem se v tistih letih med prvimi na Slovenskem seznanil ob spremljanju italijanskih in francoskih marksističnih revij, ki so objavljale njegove prve tekste. Spremljal sem jih kot dolgoletni sodelavec pri urejanju rubrike Beležke o tujih revijah v Teoriji in praksi (ki jih je uredništvo dobivalo v izmenjavo in/ali oceno).⁶ Althusserjevo opredelitev pojmov prakse in ideologije oziroma ideoloških praks, v njegovem »teoreticističnem« obdobju (kot ga je poimenoval v svoji kasnejši samokritiki), sem uporabil pri obravnavanju religije kot specifične ideološke/kulturne prakse in ob pritegnitvi fenomenološkega (in Durkheimovega) pojma svetega zavrgel razvpite oznake religije kot (zgolj) opija, alienacije, odseva, vključno z napovedovanjem njegovega konca oziroma odmrta; to sem storil znotraj marksizma in z uporabo marksističnih kategorij. Kasneje sta mi Althusserjeva radikalna razširitev in poglobitev pojmov razrednega boja in razredne eksploatacije omogočili – spet »znotraj marksistično« – neaprioristično in diferencirano obravnavanje religije glede na tako pojmovani razredni boj in eksploatacijo.⁷

III

Od vsega začetka je bilo očitno, da se bomo morali lotiti tudi empiričnih socioloških raziskav. Na vrsto so prišle v prvi polovici leta 1968. Takrat je bila v okviru Centra za raziskovanje javnega mnenja izvedena prva raziskava Slovensko javno mnenje (ki naj bi vsebovala tudi nekaj vprašanj o religiji/religioznosti) in prva specializirana vseslovenska raziskava o religiji med gimnazijskimi maturanti, ki jo je izvedel CPRC. Za raziskovanje v okviru SJM je od vsega začetka skrbel Zdenko: težišče anket so bila aktualna politična vprašanja, ki so ga še posebej zanimala in za katera je bil gotovo najbolj kompetenten; poleg tega se ni bilo treba ubadati z metodološkimi in izvedbenimi vprašanji (izbira vzorca, anketarjev, statistično obdelavo in podobno), ker je za to poskrbel CJM. V prvih dveh letih sva sicer sodelovala tudi pri izbiri in obdelavi vprašanj; leta 1969 sva tudi na osnovi izkušenj obeh raziskav v letu 1968 dokončno artikulirala osnovno vprašanje o religiozni opredelitvi z vključitvijo kategorije neodločenih/neopredeljenih,

⁶ *Zlasti italijanska revija Critica marxista in francoska La Pensée. Revija Critica marxista je objavila na primer znani spis »Ideologija in ideološki aparati države« že leta 1970 (pri nas je bil z velikim, a zapoznelim odmevom preveden šele leta 1980). Italijansko izdajo dela »Za Marxa« sem kupil leta 1967 kar v Trstu, kolegica Neda Pagon pa mi je prinesla »Lire le Capital« takoj po izidu leta 1967 iz Pariza. Njegovo drugo, krajšo izdajo iz leta 1969 sem bral v prostem času med služenjem vojaškega roka ...*

⁷ *Moje takratne razprave v zvezi z Althusserjem in marksistično teorijo religije se zdaj lahko preberejo v knjigi mojih izbranih spisov »Sociologija-Marksizem-Sociologija religije«, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.*

ki v SJM 1968 ni bila posebej predvidena; tako formulirano in razčlenjeno vprašanje je v SJM vzdržalo vse do danes.⁸

Vodenje posebnih raziskav CPRC sem prevzel sam, saj je bilo treba samostojno poskrbeti za vse vidike in faze raziskave od izbora vzorca, priprave anketarjev do statistične obdelave podatkov in odgovorov, ki smo jo takrat opravljali še dobesedno ročno, z računalom (z »rehenšibrom«, ne z računalnikom!). Odločili smo se za raziskavo na vzorcu razredov slovenskih gimnazijcev maturantov, s kontrolno skupino maturantov tehničnih srednjih šol in prvih razredov gimnazije – skupaj 46 razredov z 1158 anketiranci. Za raziskavo te populacije se nismo odločili samo zato, ker je bila polnoletna gimnazijska mladina že sama po sebi zanimiva, ampak tudi zato, ker je bilo tako mogoče izvesti kolektivno pisno anketiranje posameznikov celotnih razredov, in s tem zagotoviti anonimnost in predpostavljeno iskrenost odgovorov (ali njihovega zavračanja). Pri občutljivih vprašanjih o religioznosti, še posebej pri vprašanjih, ki so bila v javnosti tabu ali povezana s tveganjem, je bila po naši oceni dosledna anonimnost anketirancev nujna. Rezultati so bili že zato tudi dopolnilo/kontrola tistim, kakršne je lahko dobilo anketiranje tipa SJM, ki take anonimnosti ne more zagotoviti. Anketo smo izvajali aprila in maja 1968 (prav v času, ko je »gorel Pariz« – kaj vse se je dogajalo leta 1968!). Prvo poročilo sem pisal avgusta in septembra 1968 v napetih dnevih vojaške okupacije Češkoslovaške in zatrtja praške pomladi. Anketa je bila prav tako kot Slovensko javno mnenje med anketiranci dobro sprejeta. Mislim, da je »vžgalo«, ko smo v spremnem pismu k anketi napisali, da se je dotlej na pamet ali po občutku razglabljalo, kaj ljudje mislijo in kakšna stališča imajo, zdaj pa je čas, da to oni sami povedo ... Mimogrede smo v anketi spraševali tudi o stališču do vietnamske vojne, o pomoči Slovenije nerazvitim republikam v Jugoslaviji, o morebitni uvedbi večstrankarskega sistema, ali je socializem boljši ali slabši družbeni red od kapitalizma. Pred izvedbo ankete sem seveda pregledal poročila o podobnih raziskavah na Zahodu, pa tudi na Madžarskem (Miklos Tomka) in na Češkoslovaškem (Erika Kadlecova). Pilotsko anketo je izvedel sociolog Marjan Tavčar na Goriškem, ki je tudi sicer sodeloval v prvih razpravah o sociološkem raziskovanju religije pri nas. Teoretski okvir raziskave je bila sekularizacijska teza v takratni »zahodni« sociologiji.⁹ S sekularizacijo nikakor nismo mislili izginevanja

⁸ Prvi rezultati in analize so bili objavljeni v biltenih Centra za javno mnenje (Zdenko Roter, »Značaj in struktura (ne)religioznosti v Sloveniji«, Poročila SJM 1968, zvezek 8; Marko Kerševan, »Odnos anketirancev do religije in cerkve«, Poročila SJM 1969, zvezek 5). Kmalu za tem je Roter objavil svojo analizo v Teoriji in praksi (»Značaj in struktura (ne)religioznosti v Sloveniji«, 1969, 4, »Vloga Cerkve in javno mnenje«, 1969, 5). Rezultate je predstavil tudi na 11. zasedanju Mednarodne konference za sociologijo religije (CISR) v Opatiji septembra 1971.

⁹ Gradivo raziskave je bilo objavljeno/ciklostirano pod naslovom »Srednješolci in religija (v Sloveniji)«, Ljubljana: CPRC-VŠPN 1969; delni objavi z rezultati sta bili v Problemih, št. 73–74 (1969) in v Teoriji in praksi 1969, 2, širši javnosti so bili predstavljeni v članku »Slovenski gimnazijci in religija« v

religije v sodobni družbi, ampak spreminjanje njenega mesta v družbeni strukturi in kulturi v smeri privatizacije in individualizacije ter spremembe v vsebinah in oblikah religioznosti.

Z uporabo rezultatov anket SJM 1968 in SJM 1969 ter s sodelovanjem (z ustreznimi vprašanji) pri anketi, ki jo izvedel raziskovalni center pri Zvezi sindikatov, sem leta 1969 izdelal študijo »Industrijski delavci in religija«, tudi s primerjavo naših empiričnih podatkov z raziskavami v drugih evropskih deželah.¹⁰

IV

V naslednji raziskavi centra z naslovom »Šola in religija« leta 1969 nisem več sodeloval zaradi zaključevanja podiplomskega študija v Zagrebu in pričakovanega odhoda na služenje vojaškega roka. Vodila jo je Spomenka Hribar, ki se je tega leta zaposlila v Centru,¹¹ za pedagoško relevantna vprašanja sta poskrbela Renata Mejak z Zavoda za šolstvo in pedagog Zdenko Medveš, za konkretno izvedbo ankete pa sociologinja Maca Jogan, ki je posebej obravnavala tudi vprašanja o domači vzgoji in verski opredelitvi učencev.¹² V obdobju 1969/70 sem bil na služenju vojaškega roka v (ne tako) oddaljenem Bjelovarju,¹³ v letu 1971 sem po opravljenem magistrskem študiju intenzivno pisal doktorsko disertacijo, vse leto 1972 sem bil s Humboldtovo štipendijo na študijskem in raziskovalnem delu v (zahodni) Nemčiji. Po zagovoru doktorske disertacije februarja 1973 sem prevzel predavanja iz

Naših razgledih, 9. 11. 1968. *Teoretski uvodni del »Religija v sodobni družbi: problem sekularizacije« je zdaj dostopen tudi v izbranih spisih »Sociologija-Marksizem-Sociologija religije«, Ljubljana 2011: 67–119.*

¹⁰ Objavljena je bilo ciklostirano pod naslovom »Industrijski delavci in religija«, Ljubljana 1970: Fakulteta za sociologijo politične vede in novinarstvo, Center za proučevanje religije in cerkve. Tiskano je bila v večjem delu objavljena v zagrebški reviji *Naše teme (»Industrijski radnici i religija v Sloveniji«)*, 1972, 10.

¹¹ Spomenka Hribar je bila (tako rekoč edina stalno in v celoti) zaposlena v Centru, dokler ni bila po letu 1990 izvoljena za poslanko. Po njeni izključitvi iz ZK zaradi njenega publicističnega pisanja o povojnih pobojih so iz političnih krogov pritiskali, da bi to mesto izgubila. Ko je leta 1986 zaposlila za vnovično izvolitev, na fakulteti niso ravno tekmovali, kdo bo pisal poročilo. Kot takrat že redni profesor za sociologijo religije sem kot zunanji član prevzel pisanje poročila in na osnovi njenih strokovnih del, ki sem jih štel za relevantna za izvolitev v naziv, podprl njeno prošnjo za ponovno izvolitev. *Habilitacijska komisija Univerze je na predlog delegacije Skupščine SRS poročilo (za)vrnila, češ da je treba upoštevati vsa njena objavljena dela! Vendar sem pri svojem poročilu in oceni vztrajal, prav tako sopodpisnika in člana strokovne komisije, red. prof. dr. Stane Južnič in izred. prof. dr. Andrej Kirn. Bila je znova izvoljena.*

¹² Rezultati so bili v tisku predstavljeni v zborniku »Šola in religija«, ki ga je izdal Zavod za šolstvo SR Slovenije (Ljubljana 1972, uredila Renata Mejak), skupaj z drugimi razpravami. Ciklostirano so v letih 1970 in 1971 na CPRC izšli tudi posamezni elaborati o raziskavi Spomenke Hribar in Mace Jogan.

¹³ *Mimogrede, ko smo že pri naših »zgodnjih delih«: v Bjelovarju je v tankovski brigadi hkrati z mano služil vojni rok Želimir Žilnik, ki je pred tem že zaslovel s svojim filmom »Rani radovi« (katerega naslov je – vsaj med drugim – meril na takrat izjemno odmevno srbsko-hrvaško izdajo/prevod Marxovih zgodnjih del, ki so kazala drugačno Marxovo podobo od takrat kanonizirane).*

sociologije religije, ker je Zdenko Roter zaprosil za študijski dopust za pripravo svojega doktorata, ki ga je, prav tako kot jaz, opravljal pri profesorju Čimiću. Jeseni 1973 sem sprejel vabilo Filozofske fakultete in tamkajšnjega matičnega sociološkega oddelka. Z novim letom 1974 sem se preselil na Filozofsko fakulteto in prevzel predavanja iz predmetov Uvod v sociologijo ter Sociologija religije, predmetov, ki jih je v mojih študentskih letih že predaval prof. Mandić. Jasno mi je bilo, da je bil na takrat že preimenovanem FSPN morda prostor za učitelja in asistenta za sociologijo religije, ne pa za dva učitelja. Z odhodom z VŠPV/FSPN mi je bila prihranjena udeležba pri mučnih obračunavanjih na fakulteti leta 1974 in kasneje. Med letoma 1970 in 1972, v času moje odsotnosti s FSPN, iz Slovenije ali celo iz Jugoslavije sploh, je, kot vemo, v Sloveniji prišlo do političnega spopada in obračuna s Kavčičem in njegovo liberalno partijsko usmeritvijo ter posledično tudi do političnega obračuna z njegovimi kadri, med katerimi je bil tudi Zdenko Roter. Dobra stran tega je bila – kot smo nekateri takrat rekli –, da se je po tem lahko v večji meri posvetil študijskemu in raziskovalnemu delu ter leta 1974 tudi doktoriral.

Po mojem odhodu na Filozofsko fakulteto, Roterjevem doktoratu in drugačni politični konstelaciji se je spremenila tudi najina dotedanja delitev dela. Ker je bilo (anketno) empirično sociološko raziskovanje domena raziskovalnega inštituta in centrov na FSPN, je Zdenko zdaj sam ali s sodelavci skrbel za kontinuiteto takega raziskovanja v okviru SJM in samostojnih raziskav CPRC. Pri tem je bil zelo uspešen in tudi čedalje bolj strokovno suveren. Sam sem se neposredneje vključil v tovrstno raziskovanje na FSPN le ob ponovitvi raziskav iz let 1968 in 1969 med slovenskimi in posebej ljubljanskimi srednješolci (leta 1980 in 1981).¹⁴ Ker je bil Roter pri novi politični garnituri po letu 1972 politično in ideološko v nemilosti, politični in ideološki problemi odnosa do cerkve in vernikov pa so ostajali ali se celo zaostri, sem se po drugi strani moral sam v tem obdobju v večji meri ukvarjati tudi s Katoliško cerkvijo in politično-ideološkimi odnosi do religije.¹⁵ Seveda pa delitev dela tudi zdaj kot že ob začetkih ni bila in ni mogla biti ostra ter enoznačna.

¹⁴ Glej Angelca Ivančič, Marko Kerševan: »Ljubljanski srednješolci in religija«, Raziskovalni inštitut FSPN, CPRC 1980. Večino neposrednega raziskovalnega dela je sicer opravila mag. Angelca Ivančič. Rezultati teh raziskav so bili predstavljeni tudi na simpoziju in v zborniku: Ulrich Nembach (ur.): »Jugend und Religion in Europa«, Frankfurt am Main–Berlin 1987: Peter Lang. Glej tudi Marko Kerševan: »Religija in slovenska kultura: ljudska religioznost, civilna religija in ateizem v Sloveniji«, Ljubljana, 1989: 93–103.

¹⁵ O tem je zdaj mogoče prebrati v omenjenih izbranih spisih »Religija v samoupravni družbi« (1984) in »Sociologija-Marksizem-Sociologija religije« (2011) ter knjigi »Razredna analiza in marksistična družbena teorija: razprave iz marksistične obče sociologije in sociologije religije« (1980).

In za konec še to: med ljudmi iste ali različnih generacij ter ustanovami, ki delajo na istem strokovnem terenu, še posebej, če je ta teren majhen in izpostavljen političnim (ob)računom, pogosto prihaja ne le do običajnih tekmovalnih napetosti, temveč tudi do osebnih in institucionalnih konfliktov, odkritih in prikritih spopadov, odkritih in zakritih obračunavanj ... Za sociologijo religije na Slovenskem lahko zdaj, po skoraj petih desetletjih od njenih institucionalnih začetkov, rečemo, da smo jih preživeli dostojno, sodelujoče in soustvarjalno, kljub razlikam in občasnim neizogibnim napestostim med nami in institucijami, na katerih smo neposredno delali. Kot prvemu gre za to zasluga Zdenku Roterju, njegovi širini, tolerantnosti, dialoščnosti – vrednotam, ki jih ni le zagovarjal kot pravih za sožitje ljudi na terenu religije, ampak jih tudi živel pri delu in medsebojnih odnosih pri proučevanju religije.¹⁶

¹⁶ Mislim, da je zdaj pravi čas in mesto, da razširim ta uvid in tako oceno na sociologijo religije in sociologe religije v prostoru in času nekdanje Jugoslavije, vsekakor pa na sociologe, ki so konstituirali sociologijo religije v šestdesetih in sedemdesetih let preteklega stoletja. Spomnil sem že na prof. Mandiča in njegova prva predavanja, na prof. Čimiča in njegovo mentorstvo pri obeh prvih slovenskih doktoratih s tega področja, moral bi spomniti še na prof. Pavičevića iz Beograda, avtorja prvega učbenika sociologije religije v Jugoslaviji (mojega somentorja pri magistrskem študiju in člana komisije pri doktoratu), prof. Vrcana iz Splita kot najbolj odmevnega in uglednega predstavnika jugoslovanske sociologije religije v mednarodni znanstveni skupnosti ... Ob neizogibnih razlikah, tekmovalnosti, napetostih, tudi polemikah, je vendarle prevladovalo medsebojno ustvarjalno sodelovanje in strokovna solidarnost, ki je bila v takratnih plimah in osekah med scilami in karibdami še kako potrebna. Mislim, da v tem smislu izzveni tudi knjiga Dragoljuba B. Đorđevića, prodornega srbskega sociologa religije naslednje/srednje generacije z naslovom »Uzornici i prijani: skice za portret Yu sociologa religije« (Beograd 2008: Čigoja štampa). Avtor na izviren način v njej skicira portrete izbranih desetih sociologov prve generacije: Štefice Bahtijarević, Srdana Vrcana, Nikole Dugandije, Jakova Jukića, Marka Kerševana, Nikole Skledarja, Esada Čimiča, Sergeja Flereta, Ivana Cvitkovića, Đura Šušnjića. Pisec predgovora Siniša Zrinjščak je k desetim dodal še Zdenka Roterja. Mislim, da smo – kar nas je še živih iz te »prve vrste« – avtorju za skupinsko-individualni portret lahko hvaležni ... Kljub temu da (ali pa prav zato še posebej) je knjiga natisnjena v cirilici.